»Vi hava ett hus att samlas i ...»

Mehedeby och Grillby missionshus värda att bevara

TUULA AUTIO

Den andliga väckelsen som bröt fram i vårt land i mitten av 1800-talet var en viktig del i den process som skapade det samhälle som vi lever i idag. Väckelserörelsens kulturmiljöer ingår som en viktig del bland de fysiska miljöer som lämnat konkreta spår av denna omvälvande process. Tusentals möteslokaler byggdes i vårt land för att väckelsens budskap fritt skulle kunna spridas och överallt i det uppländska landskapet möter vi väckelserörelsens bönhus, kapell, missionshus och missionskyrkor. Många vilar tysta och tomma, medan andra har genomgått stora förändringar då de byggts om till bostäder, konstnärsateljéer, bilverkstäder, auktionshallar, små fabriker eller något annat, exemplen på nya användningsområden är många. Givetvis finns det också många frikyrkliga möteslokaler som sjuder av liv och då ett mycket aktivt liv med en mycket varierad verksamhet vid sidan av gudstjänstlivet. Den levande frikyrkan med sin ekumeniskt inriktade verksamhet återfinns numera allt som oftast i de nya, stora missionskyrkorna som ligger i våra tätorter. Samhället har förändrats sedan väckelserörelsens mest framgångsrika skede. Missionshusen ute på landsbygden har haft sin tid. Medlemsantalet minskar, församlingarna slås ihop och samlingslokalerna tappar sin funktion och står outnyttjade. Medlemmarna får söka sig till centralkyrkorna i tätorterna.

Det kan vara skäl att framhålla att betydande och för många människor mycket påtagliga minnen av väckelserörelsens verksamhet och historia går förlorad då allt fler frikyrkolokaler i snabb takt överges eller byggs om till oigenkännlighet. För att kommande generationer skall kunna uppleva den historiska kontinuiteten i samhället bör vi värna om väckelserörelsens bebyggelsemiljöer. De är viktiga delar av vårt gemensamma kulturarv.

Det kan även påpekas att dessa möteslokaler inte enbart varit viktiga för de aktiva medlemmarna. På många platser har de också varit naturliga mötesplatser för en hel bygds befolkning. Därför kan man påstå att väckelselokalerna inte bara har spelat en vik-

tig roll i församlingarnas historia utan de är också, i allra högsta grad, förknippade med den lokala samhällshistorien på många platser.

I Uppsala län byggdes de första bönhusen och kapellen på 1860-talet av inomkyrkliga missionsföreningar. De första som byggdes var Bärby missionshus i Simtuna och Valde missionshus i Skäfthammar, som uppfördes 1860-1861. Bärby är rivet medan Valde missionshus sedan mycket lång tid tillbaks byggts om till brygghus på Strömgärde gård. Efter dessa första bönhus har det byggts med olika intensitet fram till idag. De flesta frikyrkolokalerna byggdes decennierna kring sekelskiftet 1900, då stora medlemsskaror anslöt sig till de olika samfunden. Under perioden 1890-1915 uppfördes 89 lokaler i Uppsala län och av dessa byggdes 63 missionshus av församlingar anslutna till Svenska Missionsförbundet.

Det år 1878 bildade Svenska Missionsförbundet (SMF) fick en framträdande roll i Uppland, med många församlingar och stor medlemsanslutning, vilket bl a kom till uttryck i att ett stort antal missionshus byggdes både på landsbygden och i städerna.

I föreliggande artikel beskrivs två kulturhistoriskt värdefulla frikyrkomiljöer från sekelskiftets Uppland. Det är Mehedeby missionshus byggt 1898 och Grillby missionskyrka byggd 1904. De båda missionshusen är uppförda under väckelserörelsens mest framgångsrika tid, decennierna efter Svenska Missionsförbundets bildande. Att väckelserörelsen började accepteras i samhället, kan man tydligt avläsa i det utseende som både Mehedeby missionsförsamling och Grillby missionsförsamling gav sina möteslokaler. Vid den här tiden blev det allt vanligare att samlingslokalerna fick en ny symbolisk och mer manifesterande betydelse för frikyrkoförsamlingarna. Men trots de nya influenserna behöll frikyrkorna väsentliga delar av sin ursprungliga byggnadstradition. Hur det kunde gå till när församlingarna byggde sina möteslokaler och vad det var för yttre faktorer som påverkade missionshusens utformning är av intresse att kort belysa som bakgrund till presentationen av de byggnadsprojekt som missionsförsamlingarna i Mehedeby och i Grillby genomförde.

Väckelsen i uppländska bygder

Det vanliga var att städerna blev utgångspunkter för väckelsens spridning. Så var också fallet i Uppland, där Uppsala kom att få en betydande roll under den första tiden. Redan under 1840-talet ägde bönemöten och andaktsstunder rum på flera håll i staden. Även i Enköping, Östhammar och Öregrund samlades väckelsefolket till konventiklar. Genom utsända kolportörer, som spred religiösa skrifter och predikade bredde läseriet ut sig. På landsbygden blev det allt vanligare att väckelsemöten hölls i hemmen. Till en början bedrevs en inomkyrklig verksamhet där man arbetade för missionen och den egna trosuppbyggelsen. Runt om i de uppländska bygderna inrättades arbetsföreningar och söndagsskolor. Många av dessa arbetsföreningar kom senare att bilda kärnan när den

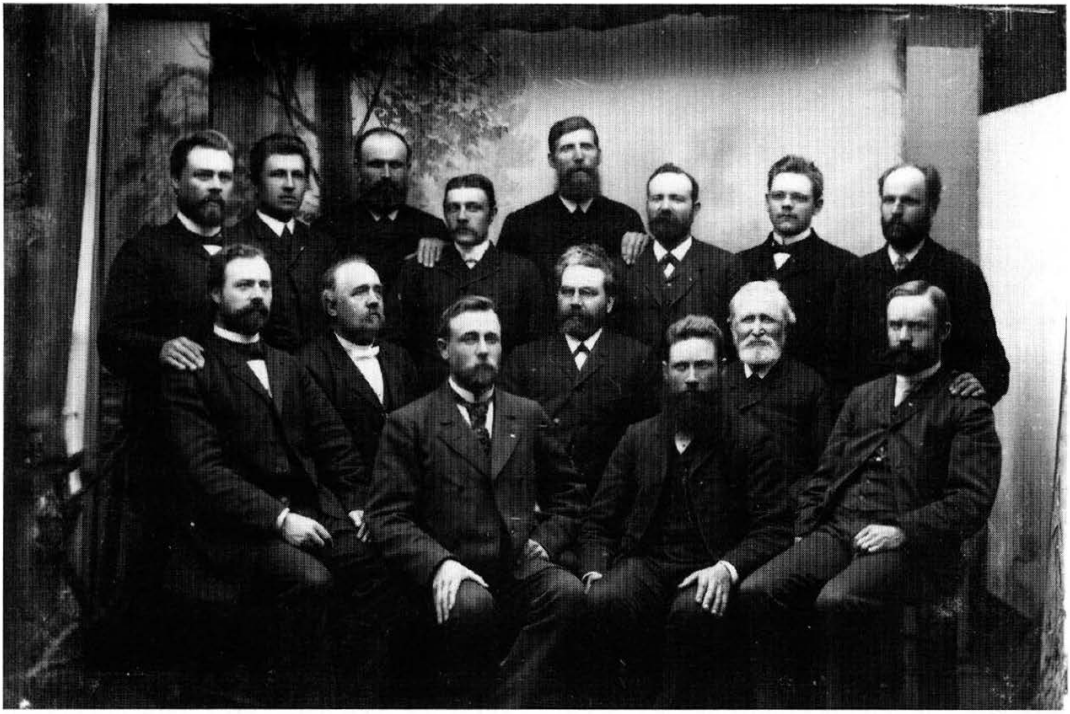

De kringresande predikanterna fick en stor betydelse för väckelsens spridning. Med kraft och hänförelse förkunnade de evangeliet för att så många som möjligt skulle uppnå den personliga omvändelsen genom ordet. Grupporträtt av okända predikanter. Foto Skötsner-Edlund, Östhammar. Upplandsmuseets bildarkiv.

uppländska väckelsens organiserades efter konventikelplakatets upphörande 1858.

Till en början var de inomkyrkliga missionsföreningarna oftast organiserade inom EFS, medan baptistförsamlingarna blev de första frikyrkoförsamlingarna. Missionsföreningarna organiserade sig i både större och mindre sammanslutningar. Endel av de tidiga föreningarna omfattade stora områden, som i sin tur bedrev verksamheten i kretsar, medan det på vissa platser också bildades mindre, självständiga missionsföreningar. Uppsala missionsförening bildades 1856, Evangelisk-Lutherska missionsföreningen i Enköping 1861, Olands missionsförening 1863, Norra Upplands missionsförening 1864, Uppsala Stadsmission 1866, Fridhems missionsförening i Frösthult 1865 och Gamla Uppsala missionsförening 1868. Ur dessa tidiga missionsföreningar utvecklade sig så små-

Möte i det fria i östhammarstrakten i början av 1900-talet. Foto Skötsner-Edlund. Upplandsmuseets bildarkiv.

ningom olika samfundsbildningar och detta förlopp har haft en mer eller mindre komplicerad utveckling på olika platser.

Den baptistiskt inriktade väckelsen var verksam samtidigt med missionsföreningarna. Skilda trosuppfattningar kring dopfrågan, det s k troendedopet medförde att de baptistiska kolportörerna som var verksamma på landsbygden möttes av stor skepsis. Deras religiösa budskap framställdes ofta som irrläror och det var bara enstaka personer som lät döpa sig och därför gick församlingsbildandet långsamt. 1859 fanns det endast några små församlingar i Östuna och Kulla. Uppsala baptistförsamling bildades 1861, Alunda baptistförsamling 1862 och Enköpings baptistförsamling 1863.

Under 1870-talet präglas den uppländska väckelsen, liksom i övriga delar av landet, av en stark tillväxt. De frikyrkliga dragen inom missionsföreningarna gör sig allt mer gällande. Nattvardsfrågan blir en allt mer brännande fråga inom den evengelisk-lutherska väckelserörelsen och det blir allt vanligare att lekmän delar ut nattvarden. En viktig och avgörande händelse blev nattvardsgången som den välkände lektorn P. P. Waldenström genomförde i Uppsala missionshus 1876.

Detta fick som följd att även den evengelisk-lutherska väckelsen splittrades i en inomkyrklig och en frikyrklig del när Svenska Missionsförbundet bildades 1878. Många uppländska missionsföreningar tog under 1880-talet steget till frikyrklighet och anslöt sig till det nybildade missionsförbundet samtidigt som en rad nya missionsförsamlingar bildas.

Som nämnts ovan fick Svenska Missionsförbundet stor framgång i Uppland.

De första bönhusen

Den första tiden när väckelsens folk, de s k läsarna, samlades till bönemöten höll de till i hemmen. Det fanns ingen annanstans att ta vägen. Andra lokaler uppläts inte eftersom det enligt konventikelplakatet fram till 1858 var förbjudet att anordna gudstjänster och nattvardsgång utanför svenska kyrkan. Därför blev det på landsbygden vanligt med så kallade »stugumöten», medan väckelsefolket i städerna höll sina möten i hyrda lokaler, så kallade »salar».

Möten i hemmen och större utåtriktade väckelsemöten i logar, i olika hantverkslokaler eller ute i det fria var vanliga före bildandet av föreningar och församlingar. När verksamheten sedan fick en större spridning och en fastare form accepterades den i allt vidare kretsar. Därmed blev det lättare för de troende att få tillgång till andra lokaler. Särskilt missionsföreningarna inom den lågkyrkliga EFS-väckelsen hade möjligheter att hålla sina möten i kyrkan, sockenstugan eller i skolhuset. Problemen uppstod först när föreningarna under 1870- och 1880-talen utvecklades till friförsamlingar med egen nattvardsgång. Då stängdes dessa lokaler för väckelsemöten och då vanligen på order av kyrkoherden.

Beslutet att bygga ett eget bönhus var ofta förenat med både oro och glädje. Gemensamt för de tidiga möteslokalerna var deras anspråkslösa utformning. De saknade helt symboler av religiös karaktär, men trots denna anspråkslöshet kom möteslokalerna genom sin blotta existens att få en stor betydelse som symboler för de idéer som missionsföreningarna arbetade för. Avsikten med dessa första bönhus var bara att ge plats för den växande skaran av troende som ville höra predikningarna. Medlemmarnas starka band till till det egna bönhuset förstärktes också genom att det oftast var deras egna stora uppoffringar som gjort det möjligt att bygga den egna möteslokalen. Det var mycket vanligt att medlemmarna själva bidrog med dagsverken och byggnadsmaterial. Idealiteten sträckte sig oftast även till att någon av medlemmarna skänkte tomtmarken till bygget. Dessutom genomfördes hela byggnadsprocessen i en mycket demokratisk anda där medlemmarna vid möten fick lämna synpunkter på allehanda detaljer under byggenskapen.

Uppsala missionshus – en förebild

1870 sammanslogs de två verksamma missionsföreningarna i Uppsala och bildade Uppsala stads missionsförening i syfte att bygga ett bönhus. 1872 påbörjade föreningen ett missionshusbygge. Uppsala missionshus, eller Lutherska bönhuset som det kallades fram till 1918, byggdes vid Kungsgatan i ett fritt läge i utkanten av staden. Detta missionshus, som invigdes först 1875, kom att spela en mycket framträdande roll som förebild för ett stort antal missionshus, inte bara i Uppland utan även runt om i landet.

Arkitekten Erik Gustaf Sjöberg svarade för ritningarna och han var väl förtrogen med

Uppsala missionshus, som invigdes 1875, är i sin utformning en länk mellan svensk och engelska frikyrkoarkitektur. Missionshuset blev den främsta förbilden för alla de kapell och missionshus som byggdes under det sena 1800-talets expansiva väckelsetid. Foto Alfred Dahlgren 1901. Upplandsmuseets bildarkiv.

den engelskt influerade frikyrkoarkitekturen, som stått förebild för de första frikyrkotemplen i Stockholm, bl a det av metodisten Georg Scott 1840 uppförda Engelska kapellet. Sjöberg hade dels varit med vid reparationerna av Betlehemskyrkan, det f d Engelska kapellet, dels hade han svarat för ritningarna till Blasieholmskyrkan, vilken i sin utformning var starkt präglad av den engelske baptistpredikanten C. H. Spurgeon's Metropolitan Tabernacle uppfört 1861 i London.

Karaktäristiskt för dessa tempel som byggdes efter engelskt mönster var den klassicistiska utformningen och den profana prägeln eftersom inga religiösa utsmyckningar användes. När Sjöberg ritade missionshuset i Uppsala tog han upp både planlösningen och exteriören från Betlehemskyrkan. Förutom en stor samlingssal inrymde byggnaden endast ett litet rum. Den stora salen försågs med läktare på tre sidor samt en något lägre läktare i fonden. I centrum av fondläktaren

fanns en utskjutande talarstol. På golvet nedanför fanns en halvcirkelformad estrad. Även exteriört bar missionshuset, som redan antytts, drag av Betlehemskyrkan. Den på kortsidan och mot gatan lagda entréfasaden hade en mittrisalit med tre portar inkomponerade på samma sätt som i Betlehemskyrkan.

1881 förändrades missionshuset exteriört för första gången då en takryttare placerades över gavelfasaden. Missionsföreningen hade nämligen ombildats till en församling ansluten till Svenska Missionsförbundet och missionshusets nya funktion som fri församlingskyrka markerades med en kyrklig symbol, tornet, som placerades väl synligt vid gatufasaden. Det var ett för tiden mycket djärvt grepp. Det fanns bara ett missionshus inom Svenska Missionsförbundet, som hade torn dessförinnan och det var Betlehemskapellet i Gävle. Det hade byggts 1880 efter ritningar av stadsarkitekten E. A. Hedin och tornet tillkom efter mycket livliga ideologiska diskussioner.

Typritningar för bönhusbyggen. Svenska Missionsförbundet ger anvisningar mot en mer kyrklig prägel

Under 1800-talets senare del, samtidigt som typritningar och mönsterblad för landsbygdsbebyggelsen började spridas och den traditionsbundna arkitekturen sakta började överges, utarbetades också en rad typritningar för missionshus. Det var tänkt att dessa vid behov skulle användas av församlingarna som vägledning och hjälp vid det egna lokalbygget.

Stadsarkitekten i Gävle, Erik Alfred Hedin, fick 1890 uppdraget av Svenska Missionsförbundets styrelse att utforma förslagsritningar till värdiga och ändamålsenliga missionshus. Som stadsarkitekt i Gävle kom han redan tidigt i kontakt med frikyrkoarkitekturen. 1879 utförde han nämligen ritningarna till Gävle missionsförenings nya missionshus, som sedan fick namnet Betelhemskapellet. De närmaste decennierna kom han att svara för ritningarna till så gott som alla samfunden som lät bygga frikyrkorna i staden. Svenska Missionsförbundets starke ledare Waldenstöm arbetade som lektor i Gävle där han också var bosatt. Det var med all sannolikhet Waldenström som rekommenderade Hedin för uppdraget att utforma förslagsritningarna.

Ritningarna, som samlades i ett häfte, trycktes och gavs ut av Svenska Missionsförbundet 1892. Ritningarna utgjordes av fyra förslag till bönhus i olika storlekar vardera på 300, 500, 700 och 900 sittplatser.

Ritningarna anknyter till tidens träpanelarkitektur med artikulerad fasspontpanel med liggande och stående paneler och dekorativa snickeridetaljer. Samtliga förslag har rektangulär grundplan med en veranda eller förstuga på entrégaveln. Alla utom det minsta har torn eller takryttare med kors. Spetsbågiga spröjsade fönster och nygotiska dekorelement ger bönhusen en klart kyrklig prägel.

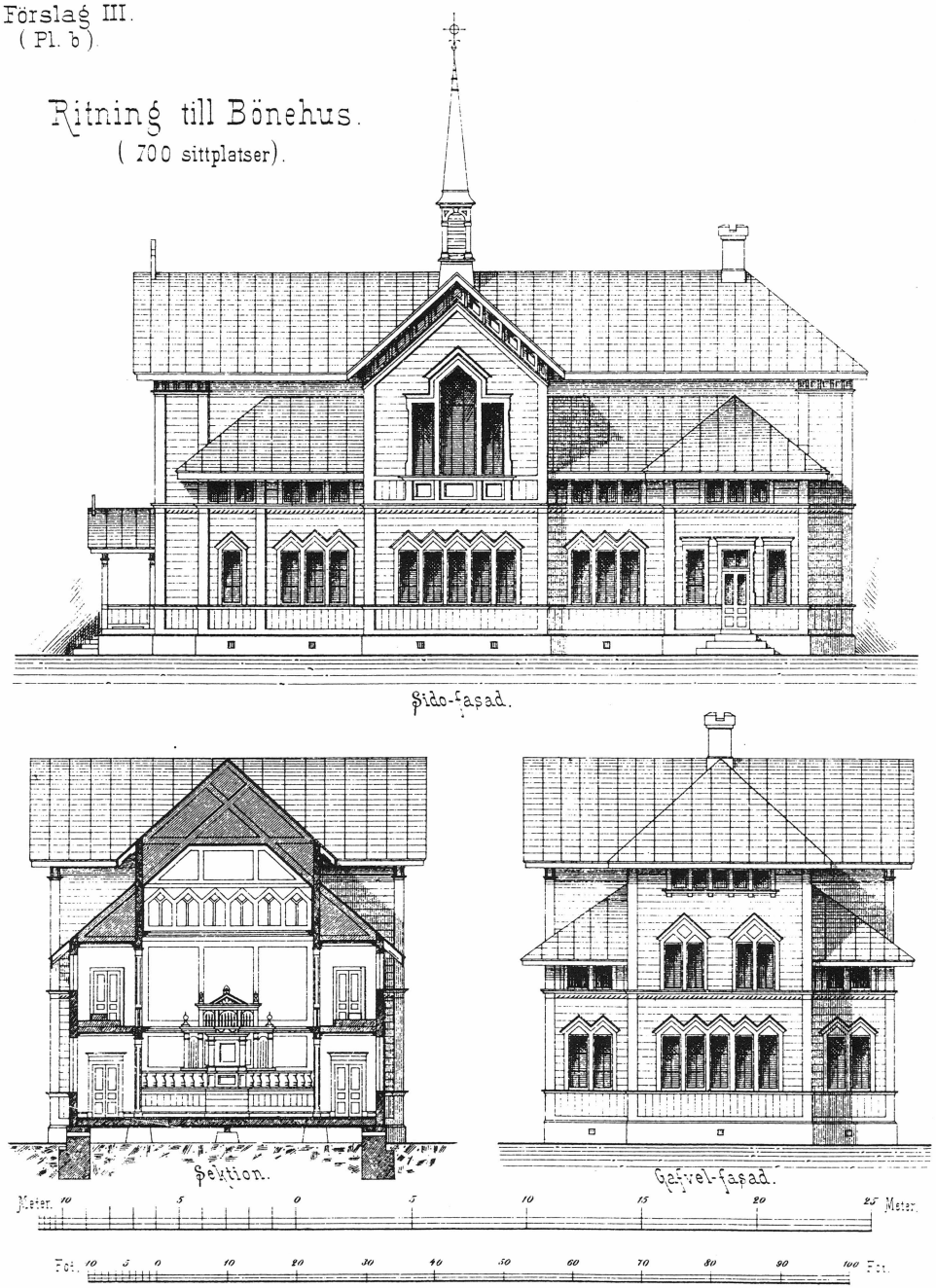

E. A. Hedins förslagsritningar till bönehus 1892. Förslag III med 700 sittplatser. Hedins typritningar blev vägledande för många församlingar när de skulle bygga sina missionshus. Ritningarna kom främst att användas av församlingarna i södra Norrland.

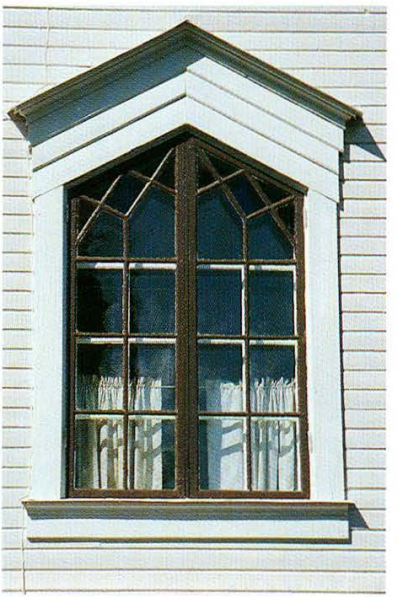

Mehedeby missionshus uppfört 1898.

Varmkammaren, som finns under estradgolvet i missionshuset, är ett av sekelskiftets nya sätt att lösa uppvärmningen av den stora samlingslokalen.

De spetsbågiga fönstren, med färgat glas i kryspröjsarna, ger missionshuset en kyrklig prägel.

Foto Tommy Arvidson, Upplandsmuseet

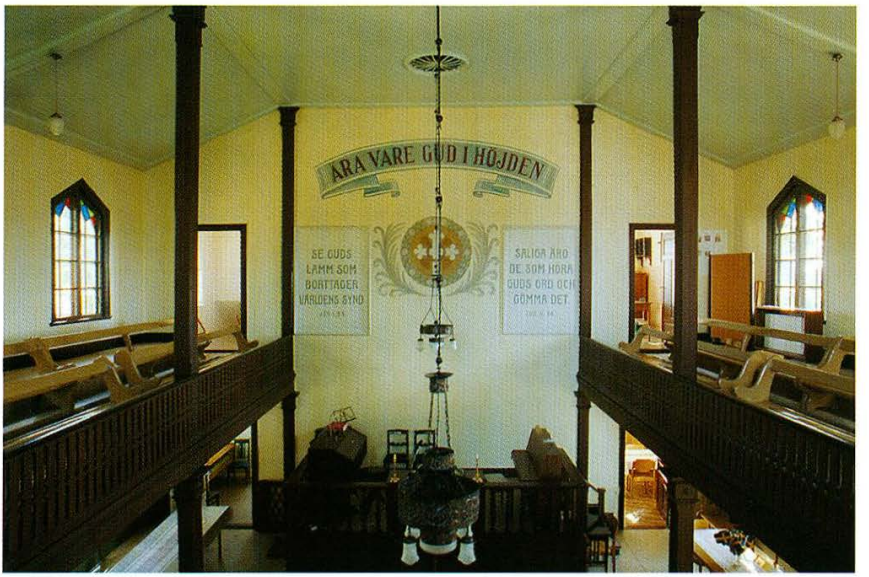

Interiör Mehedeby missionshus uppförd 1898. Den centralt placerade estraden med talarstolen och sidoläktarna är ursprunglig. Fondmålningen och bibelcitaten tillkom 1924.

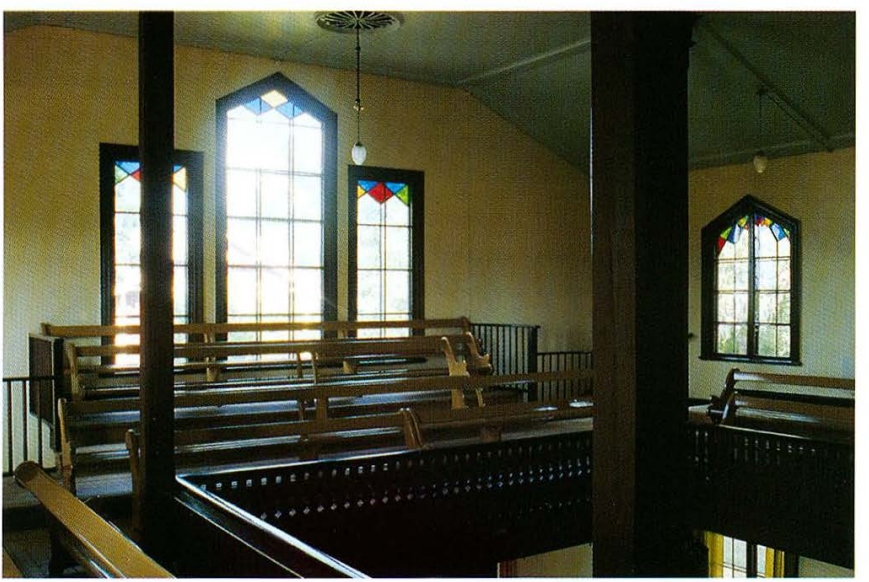

Missionshusets bakre läktare med det tredelade fönstret som sitter ovanför huvudentrén. Foto Tommy Arvidson, Upplandsmuseet

Interiört är lokalerna fortfarande i avsaknad av kyrkliga detaljer och kan i det närmaste liknas vid profana samlingslokaler. Talarstolen har en central placering på en estrad vid kortväggen och åhörarläktarna är tresidiga i alla utom det minsta förslaget. Predikan med det talade ordet är den centrala funktionen i gudstjänstrummets utformning. Altare eller nattvardsbord saknas i ritningarna. För att underlätta bönhusbygget finns det också en detaljerad beskrivning av materialåtgången och dessutom ingår det en teknisk lösningar på hur uppvärmningen av den stora salen skall lösas genom en s k varmkammare med kamin under estraden.

Hedins ritningar kom att inspirera många missionsförsamlingar främst i södra Norrland. I norra Uppland strax utanför Tierp byggdes Tolfta missionshus 1903. Detta missionshus bär tydliga drag av Hedins tredje ritningsförslag som rymde 700 sittplatser. Exteriören har dock fått en enklare utformning än i Hedins förslag. Däremot överensstämmer interiörens utformning helt med Hedins ritning. Missionshuset är idag i privat ägo och ombyggt interiört.

Det finns ytterligare ett norduppländskt missionshus som på god grunder kan sammankopplas med Hedins typritningar och det är Mehedeby missionshus.

Mehedeby missionshus – Betlehemskapellet

Mehedeby ligger i Tierps socken i norra Uppland, längs vägen mellan Tierp och Gävle. Under 1800-talet fanns det gästgiveri byn och många resande passerade platsen. Väckelserörelsens första trevande kontakter i Mehedeby finns skildrad i boken Ungdomsminnen skriven av Evangeliska fosterlandsstiftelsens kolportör, Per Persson. Vintern 1864 besökte han Mehede och han berättar » Mehede var av ålder känt för sitt krogliv och gudlösa väsen: där hade inte Guds ord varit predikat, ej heller någon fått namnet »läsare». Gästgivaren Medén var bortrest men frun rustade undan glas och buteljer, och vad som hörde krogrörelsen till, och vi hade samling i krogsalen...» Trots protester från en riksdagsman på orten, som åberopade ett gammalt konventikelplakat, genomfördes väckelsemötet och sedan dess var läseriet förankrat i bygden.

Mehede fria evangeliska församling bildades 1880 med nio medlemmar. 1895 anslöt sig församlingen till Svenska Missionsförbundet och antog då namnet Mehede missionsförsamling. Den första tiden hölls såväl enskilda som offentliga möten i hemmen och senare också i skolhuset i Mehede. Sommartid höll föreningen möten i » Medéns lada» eller i »Rolins hage». Föreningen växte och den 5 januari 1889 nämns för första gången önskemål om att en grundplåt skall avsättas för inköp av tomtplats för ett eget bönhus. En månad därefter avsätter församlingen en grundfond på 50 kronor till byggandet av bönhus, men det dröjer ytterligare några år innan det händer något, föreningsprotokollen avslöjar inte varför byggnadsfrågan inte får någon fortsättning.

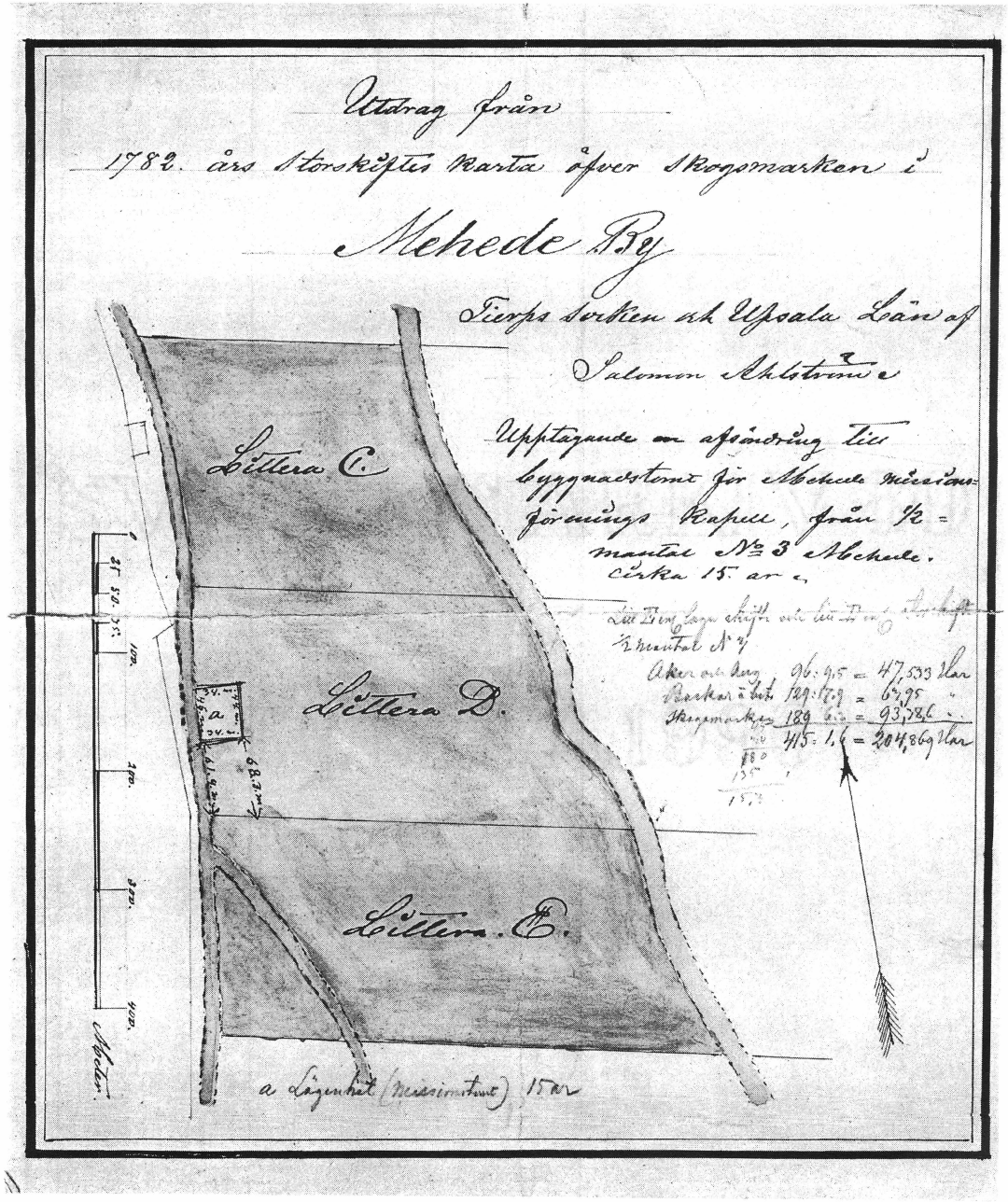
Utdrag från
1782. års Storskiftes Karta öfver Skogsmarken i
Mehede By
Tierps socken och Upsala Län af
Salomon Ahlström
Upptagande om afsändring till
byggnadstomt för Mehede missions-
förenings Kapell, från ½ =
mantal № 3 Mehede.
Cirka 15. ar.
½ mantal № 3
Åker och äng 96:9,5 = 47,533 tlar
Barkar och bet 129:12,9 = 63,95
Skogsmarken 189 = 93,386
415:1,6 = 204,869 tlar
Lettera C.
Lettera D.
Lettera E.
a
68.3 m.
61.4 m.
100
200
300
400
Meter.
a Lägenhet (missionstomt) 15 ar

Först den 28 december 1896 blir bönhusbygget aktuellt igen. Församlingen beslutar då att bygget inte kan påbörjas förrän en grundplåt på 1000 kronor samlats ihop. I mars 1897 skänker E. A. Medén en tomtplats till församlingen. Den låg på ett skogsskifte strax utanför bykärnan, längs byvägen mot Söderfors. En byggnadskommitté tillsätts ganska snart och församlingsmedlemmarna börjar förberedelserna och under resten av året är medlemmarna sysselsatta med röjning av tomtplatsen, stenarbeten för grundläggning och mycket annat.

Den 11 december 1897 beslutades att ... »Missionshuset skall stå med långsidan längs vägen med boningsrumen åt södra ändan å att grunden skall göras 58 fot lång å 36 fot bred å att till boningsrumen åtgår af längden 15 fot.» Vid samma möte framgår det att virke skänkts till bönhusbygget av en medlem.

Den sista dagen på året är medlemmarna i bryderi om de skall fortsätta med bygget, vilket dock bestämdes. Vid samma möte kom man överens om att »De närvarande fruntimren åtaga sig att anskaffa Mossa till byggandet.» I början av året 1898 har byggmästarna Lindqvist & Andersson åtagit sig bygget. Den 19 februari diskuteras ritningarna och församlingen beslutar gemensamt hurudana fönster som skall sättas in. Dörrar och fönstervirke beställs från ett snickeri i Strömsberg. Timmer och sågspån anskaffas.

I april diskuteras taktäckning och tornets konstruktion och storlek. Här framgår det att missionshuset skall förses med torn, och det verkar vara helt självklart, för det diskuteras inte alls ur någon ideologisk aspekt. Missionshuset skulle alltså få en för tiden modern kyrklig framtoning.

Under sommaren och hösten är protokollen fyllda med uppgifter om hur församlingen bit för bit tillsammans beslutar olika detaljer kring bygget. Kostnaden för kapellbygget kom slutligen att uppgå till en summa av 5 361kronor och 99 öre. För att klara ekonomin måste församlingen ta ett lån och lägga ut listor för penningbidrag.

Den 18–19 december 1898, tio år efter det att församlingen för första gången väckte frågan om bönhusbygge, kunde det nya Betlehemskapellet invigas med en stor fest och vid invigningshögtiden var bl a P. P. Waldenström närvarade.

När kapellet stod färdigt upprättades ganska snart ett hyreskontrakt med Tierps socken. Skolrådet hyrde lilla salen till småskolelokal och lägenheten, med rum och kök, till lärarinnebostad ända till 1922 då Mehedeby fick ett nytt skolhus. Det uthus som ännu finns bevarat på missionshustomten inrymde

På landsbygden var det vanligt att missionshusen byggdes på skänkt tomtmark och därför fick de ofta karaktäristiska lägen i utkanten av byarna. Mehede missionsförsamling fick sin tomtplats avstyckad från ett skogsskifte, som ägdes av församlingsmedlemmen Medén. Utdrag från 1732 års storskifteskarta över skogsmarken i Mehede by med markering av tomtplats för missionshuset.

bl a dass, vedbod och matkällare för lärarinnan och skolbarnens ändamål. Missionshus kombinerade med skollokaler förekom på flera håll decennierna kring sekelskiftet.

Under åren har endel förädringar skett i missionshuset. Den första moderniseringen skedde 1917 när elektriciteten kom till Mehedeby. Då byttes de äldre gaslamporna ut i missionshuset till de lampor, som fortfarande hänger i taket. 1923 genomfördes en ommålning av interiören och samtidigt sänktes räcket vid podiet ca 15 cm. Målningsarbetet genomfördes av målaren och församlingsmedlemmen Anders Cedernmark. 1924 tillkom fondmålningen som utfördes av en Gävle-konstnär med okänt namn. Den stora samlingssalen står idag i stort oförändrad från den här tiden.

Missionshuset som är typiskt för sin tid är alltså mycket välbevarat både exteriört och interiört. Det hör till den större och mer påkostade typen av missionshus som byggdes på landsbygden. Det är byggt i en stil som präglas av den panelarkitektur som blev vanlig bland missionshusen tiden omkring sekelskiftet. Av församlingsprotokollen framgår det inte om arkitekt har anlitats för ritningar till missionshuset. Om arkitekt skulle ha anlitatst skulle det med all sannolikhet ha framgått i protokollen. I den muntliga traditionen i församlingen omtalas ritningar som har funnits i missionshuset. Ritningarna skulle ha varit omsorgsfulla och detaljerade i sin beskrivning av vilket material som behövdes och hur mycket material som måste anskaffas för bygget. Detta för osökt tankarna till de ovan nämnda typritningar till bönehus, som stadsarkitekten i Gävle, Erik Alfred Hedin, 1892 fick i uppdrag av styrelsen i Svenska Missionsförbundet utföra för deras räkning. Missionshuset i Mehedeby bär i sin utformning tydliga drag av att ha inspirerats av de missionshus som ritats av Hedin även om det inte till fullo kan knytas till något av Hedins fyra förslag. Enligt muntliga källor lär också missionshusets interiör vara inspirerad av det av Hedin ritade Betlehemskapellet i Gävle. Mehede missionshus kallades också ursprungligen för Betlehemskapellet.

Vid en närmare jämförelse med Hedins förslag visar det sig att Medeby missionshus har en något avvikande grundplan och det har också en betydligt enklare utformning av de exteriöra snickeridetaljerna. Interiört överensstämmer den stora salens plan i stora drag med Hedins tresidiga läktararrangemang.

I sin grundform överensstämmer Mehede kapell med de missionshus som influerades av det missionshus som 1872 byggdes i Uppsala efter engelska förebilder. Byggnadskroppen är rektangulär och huset är byggt i timmer i två våningar. Det har sadeltak som är täckt med falsad, svartmålad plåt. Den breda takfoten har profilerade taktassar. På taket sitter en takryttare krönt av ett ringkors, som urspringligen var guldfärgat. Fasaden är klädd med vitmålad liggande fasspontpanel och de symmetriskt placerade småspröjsade och kryssdekorerade fönstren är i den undre raden rektangulära, medan den övre raden är spetsbågiga. De spetsbågiga kryssprojsarna har färgat glas i blått, rött och grönt.

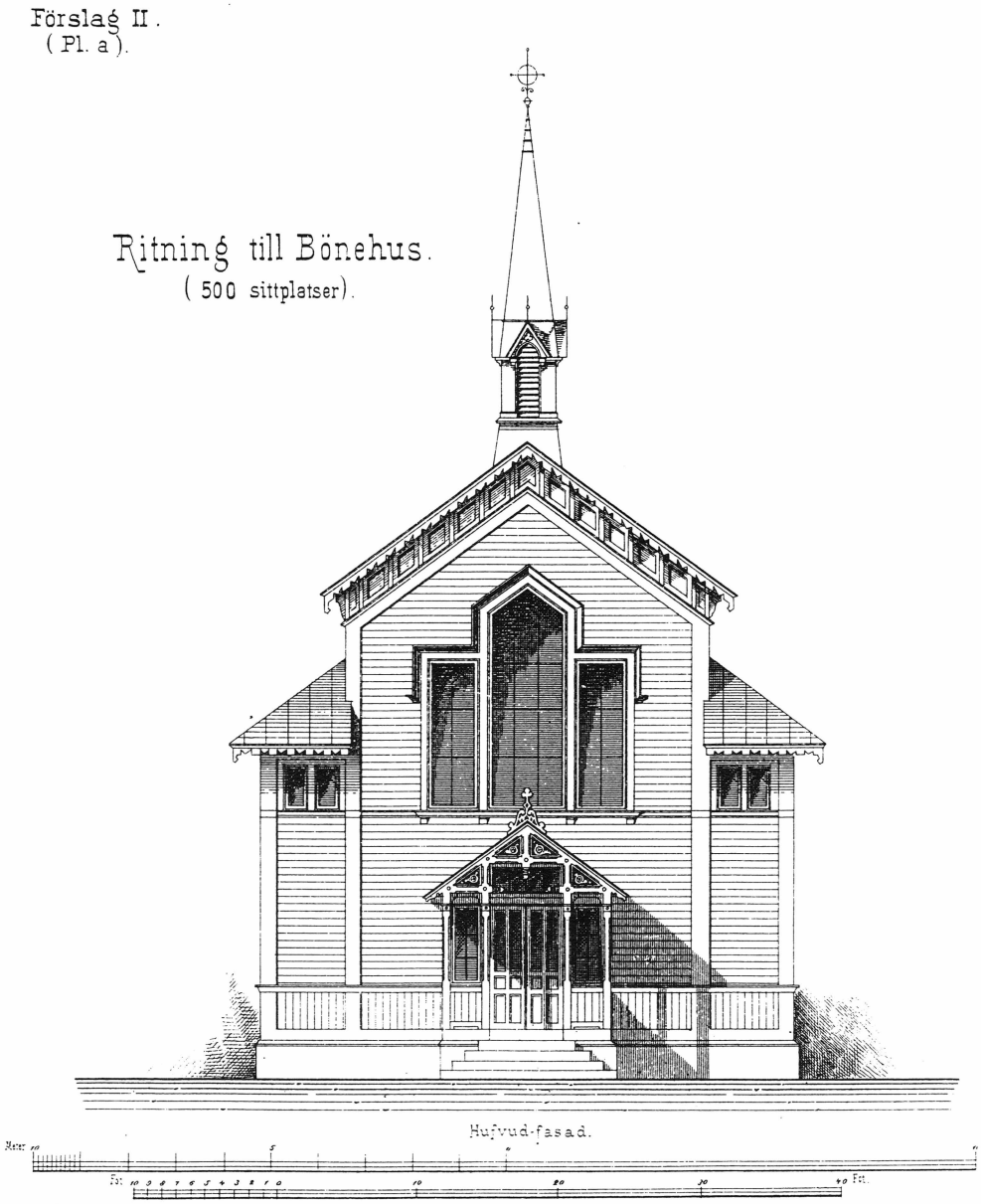

Arkitekt E. A. Hedins typritning till bönehus, 1892. Huvudfasaden till förslag II. Jmf fönsterarrangemanget och takryttaren med exteriörfotografiet av Mehedeby missionshus på sid. 33.

Huvudingången ligger i den norra gaveln och den utgörs av en enkel förstuga. Ovanför denna finns ett karaktäristiskt tredelat fönsterarrangemang, vilket tillsammans med med de övriga spetsbågade fönstren och och takryttaren ger missionshuset en kyrklig prägel. Sådana här detaljer är karaktäristiska för de missionshus som byggs vid den här tiden. Religiösa symboler kommer nu alltmer till användning inom frikyrkoarkitekturen. Det är också i dessa exteriöra detaljer som Mehedeby missionshus i sitt utseende visar överensstämmelse med Hedins ritningar.

Den stora salen har ett högt blåmålat tredingstak och en tresidig läktare som bärs upp av fyra parställda pelare. Läktaren når man via huvudingången där det i varje hörn finns trappor som leder upp till läktarplanet. Läktaren flödar av ljus från den övre fönsterraden. De lampor som hänger i taket härrör från 1917 då elektricitet installerades i missionshuset. I taket finns en stor takrosett som fungerar som ventilation. Den lövsågade läktarbarriären löper ända fram till fondväggen där en fyrkantig estrad med balusterräcke och talarstol är centralt placerad i bottenvåningen. Estradens svarvade räcket var ursprungligen aningen högre. Alla snickerier är målade med en mörkbrun linoljefärg, som enligt uppgift överensstämmer med den ursprungliga färgen. Väggarna är putsade och målade i en ljus gul färg. De ursprungliga skurgolven ligger kvar både i stora salen och på läktaren. 1924 tillkom fondmålningen ovanför estraden. Dekoren består av en komposition där ett kors i en cirkelform kröns av ett blått textband, som på vardera sidan omges av bibelcitat. De rutor som idag fylls av dessa bibelcitat var ursprungligen öppningsbara luckor in till lilla salen, som ligger på övervåningen bakom fondväggen. På ömse sidor om estraden, både i bottenplanet och i läktarplanet, finns det symmetriskt placerade dörrar som leder in till lilla salen. På bottenvåningen finns en lägenhet om ett rum och kök. Dessa utrymmen kan också nås via en särskild ingång i den södra gaveln. När skolverksamheten upphörd nyttjades bostaden som vaktmästarbostad.

Uppvärmningen av den stora samlingssalen var ett allmänt problem i bönhusen. Detta försökte församlingen i Mehedeby att lösa genom en modern värmekonstruktion, som Hedin presenterade i sina typritningar. Under estradgolvet finns ett ännu fungerande uppvärmningssystem, en s k värmekammare med en äldre flänskamin, som i Hedins ritning benämns gurneysk ugn. På ömse sidor om estraden finns ett gallerverk av trä och under estradgolvet löper värmekanaler av plåt, som har till uppgift att fördela varmluften från kaminen. Varmkammaren är byggd helt enligt de ritningar som Hedin har bland sina typförslag.

E. A. Hedin skriver i sin inledning till sina förslagsritningar »Vid utarbetandet av dessa alternativa förslag till bönehus, afsedda hufvudsakligen för landsbygden , samt innehållande 300, 500, 700 och 900 sittplatser, har man afsett icke allenast att erhålla olika storlekar , utan äfven genom angifvandet af olika anordningar af gångar , inredning, uppvärmningssätt och utseende m.m. tillföra de byg-

Förslag II.
(Pl. c).

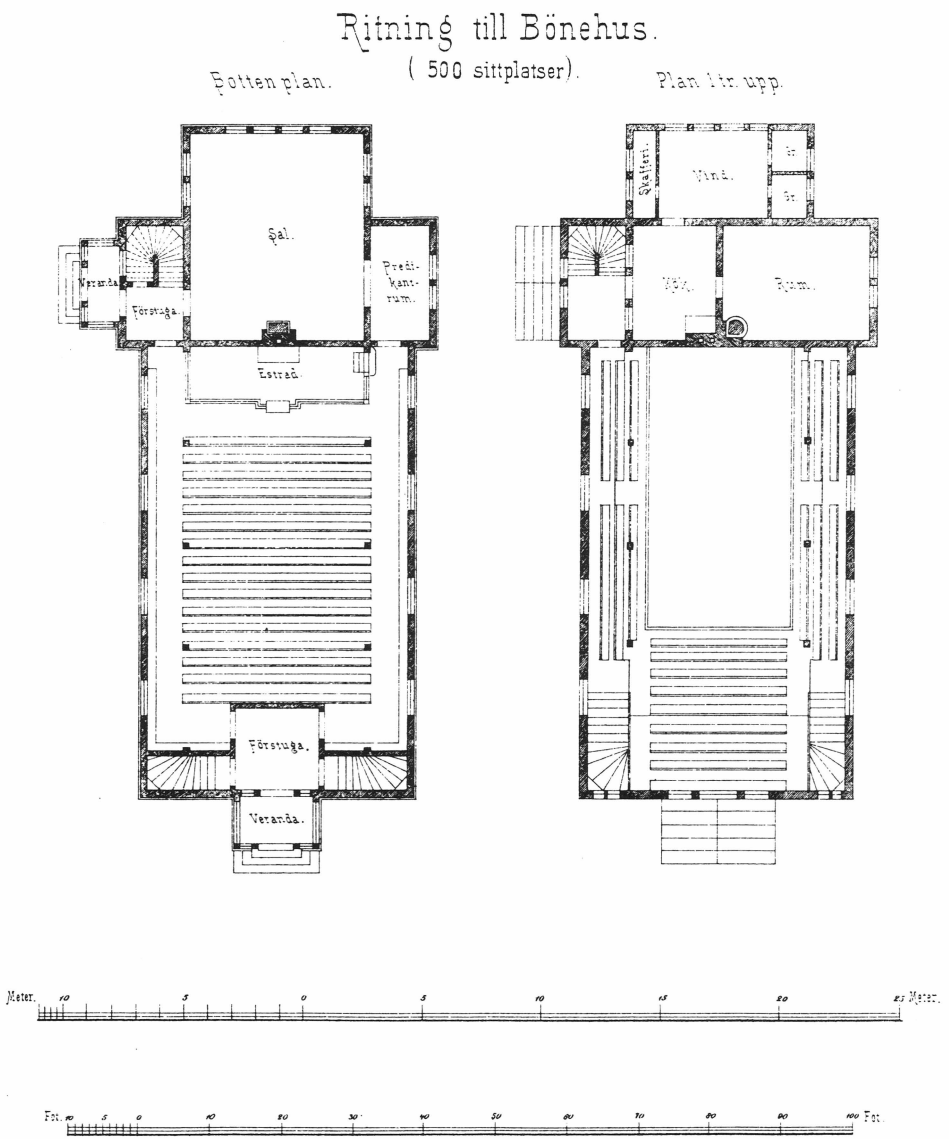

Arkitekt E. A. Hedins typritning till bönehus, 1892. Planritning av bottenvåningen och läktaren till förslag II. Jmf den stora salens utformning, estraden och den tresidiga läktaren, med interiörfotografierna av Mehedeby missionshus sid. 34.

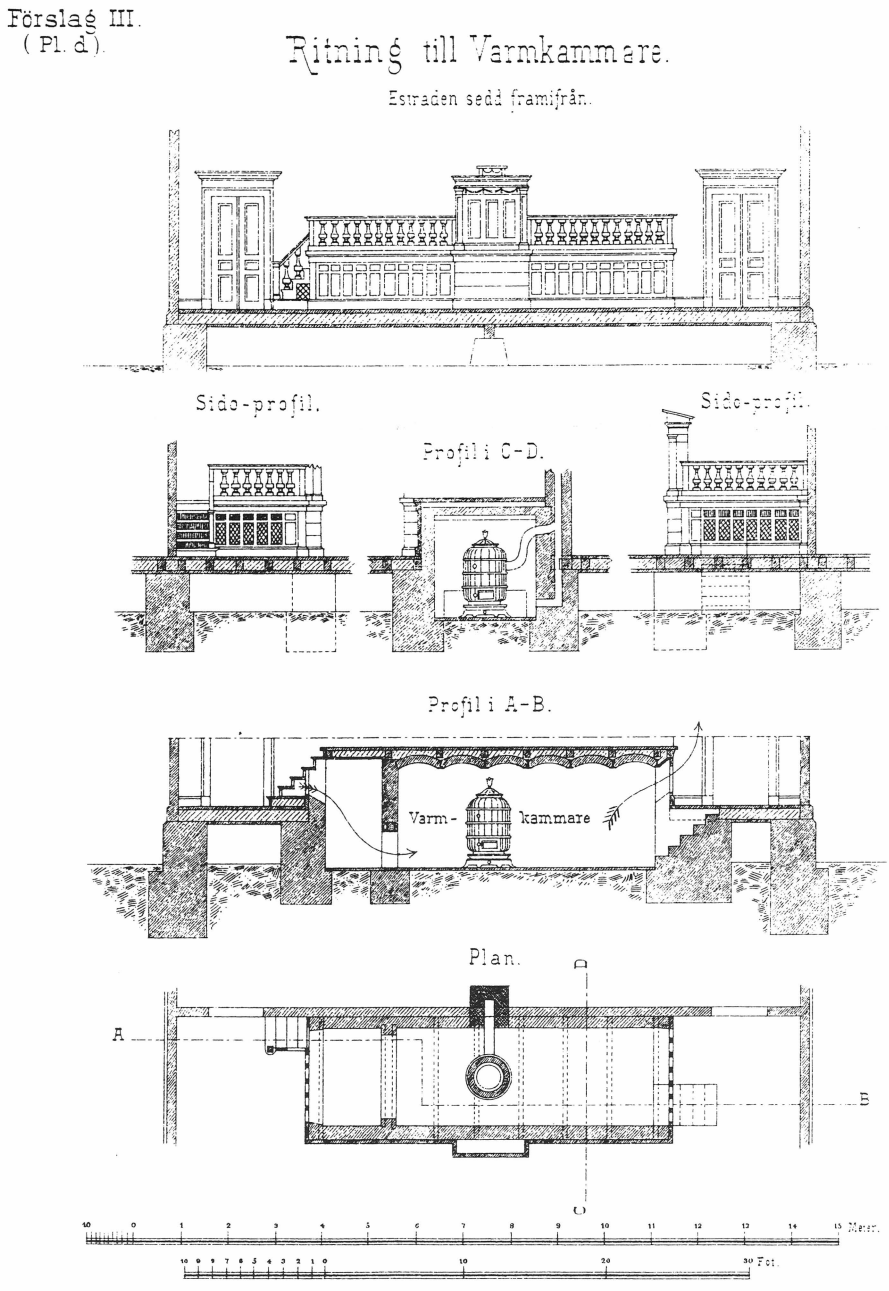

Arkitekt E.A. Hedins typritning till bönehus, 1892. Ritning till varmkammare under estraden i förslag III. Jmf fotografiet av värmeanläggningen under estraden i Mehedeby missionshus på sid. 33.

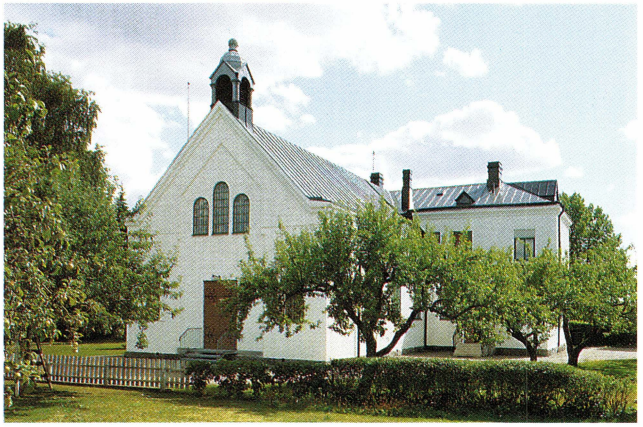

Grillby missionskyrka uppförd 1904 efter ritningar av arkitekten N. Sjunnesson.

Foto Tommy Arvidson, Upplandsmuseet

Trappan upp till läktaren.

Huvudentrén till gudstjänstlokalen. Dörrarna har vackra smidesbeslag som i sin utformning är inspirerade av äldre kyrkportar.

Detalj av estradbarriären.

Grillby missionskyrka uppförd 1904. Interiören karaktäriseras av en tidstypisk nygotisk panelarkitektur. Fondmålningen tillkom 1929 och den är utförd av konstnären Nisse Jansson.

De höga rundbågiga fönstren och bibelcitaten som löper längs väggarna ger samlingsalen en kyrklig prägel.

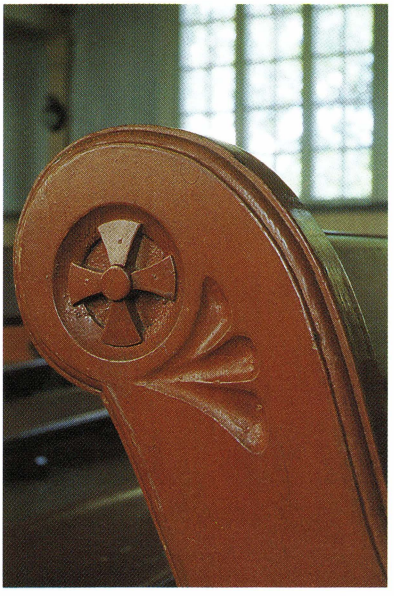

Detalj av bänk.

Detalj av interiören med nygotiska dekorornament.

Foto Tommy Arvidson, Upplandsmuseet.

gande idéer, hvaraf kombinationer kunna göras för att tillfredställa olika önskningar...»

Mehedeby missionshus överensstämmer i många detaljer med Hedins ritningsförslag varför det med all sannolikhet är så att byggnadskommittéen som svarade för missionshusbygget kommit i kontakt med Hedins ritningar. Helt i överensstämmelse med arkitektens råd gjorde de sedan egna kombinationer av förslagen för att svara mot de behov som församlingen hade.

Mehedeby missionshus ägs sedan 1964 av Tierps missionsförsamling. En mycket sporadisk verksamhet bedrivs i lokalerna idag.

Grillby missionskyrka – Betania

Grillby ligger i Villberga socken, i södra Uppland. När järnvägen drogs genom bygden, 1875, utvecklades Grillby till stationsamhälle och en växande tätort i en rik jordbruksbygd.

Villberga missionsförening bildades i Rösta den 31 januari 1886. 32 medlemmar var med vid bildandet och den första tiden höll man sina möten i olika hem i bygden. 1890 anslöt sig föreningen till Trögds missionsförening, som 1893 lät bygga Rösta missionshus. Naturligt nog blev missionshuset också samlingslokal för den lokala missionsföreningen i Villberga. 1893 anslöt sig föreningen till Svenska Missionsförbundet.

Efter tio år, den 15 januari 1903 beslutade Trögds missionsförening att missionshuset i Rösta skulle säljas till Litslena missionsförsamling, som skulle återuppföra det i Skolsta. Innan detta bestämdes hade missionsföreningen i Villberga beslutat att bygga ett nytt missionshus i Grillby stationsamhälle.

Den drivande kraften bakom denna utveckling var grosshandlaren John A. Fors, som varit församlingsmedlem sedan 1893 och ordförande sedan 1899. Han var en inflytelserik medlem och det var också han som hårdast drev centraliseringen av Villberga missionsförenings verksamhet till det då växande stationssamhället Grillby. John A. Fors skänkte tomtmark till det nya missionshusbygget på en plats som inte låg så långt från Grillby järnvägsstation. I januari 1903 då föreningen tog emot Fors erbjudande om tomtmark fattades också beslutet att bygga missionshus och en byggnadskommitté tillsattes.

John A. Fors var en välbärgad spannmålshandlare som hade många kontakter och inflytande i det växande stationssamhällets utveckling. Brukspatronen Hugo Tamm på Fånö hade även han ett starkt engagemang i dessa frågor och i församlingsprotokollen från april 1903 nämns brukspatron Hugo Tamms kontakter med ordföranden angående ekonomiskt bidrag till missionshusbygget, vilket närmare skulle utredas.

I maj 1903 ändrades föreningens namn på förslag av John A Fors. Villberga missionsförening skulle hädanefter kallas Grillby missionsförsamling »... emedan Grillby såsom varande jernvägsstation är bättre kändt än Willberga, i synnerhet för hitresande predikanter m fl.»

Den 19 juni 1903 samlades församlingsmedlemmarna till ett extra sammanträde för

att fatta ett beslut i en viktig fråga kring missionshusbygget och Hugo Tamms engagemang i lokalbygget. » Som huvudsakliga ändamål med sammanträdet var om Missionsförsamlingen ville antaga eller förkasta det af Brukspatron Hugo Tamm på Fånö gjorda erbjudande om att inrätta och underhålla ett folkbibliotek i det tillämnade Missionshuset i Grillby och beslöto församlingen enhälligt att antaga erbjudandet. Punkt för punkt af de villkor som Hugo Tamm å ena sidan och Missionshusbyggnadskommittén å andra sidan uppställt genomlästes och godkändes alla af församlingen.» Vid sammanträdet beslutades alltså att missionshuset skulle kombineras med ett bibliotek med folkbildande uppgifter. Vid samma tillfälle röstade också församlingsmedlemmarna om namn till det nya missionshuset och det bestämdes att det skulle kallas Betania.

Efter sommaren presenterade byggnadskommittén ritningarna till missiomshusbygget för församlingsmedlemmarna. Samtidigt fick byggmästaren A. Lundberg från Sundbyberg byggnadsuppdraget mot en summa av 4 000 kronor. I protokollen nämns inte vilken arkitekt som anlitats för att utföra ritningarna. Överenskommelsen mellan Hugo Tamm och missionsförsamlingen om inrymmande av ett folkbibliotek i missionshuset medförde att missionshuset fick en ansenlig storlek. Ritningarna utfördes av stockholmsarkitekten N. Sjunnesson 1903. Det är mycket troligt att Hugo Tamm svarat för den inledande kontaktem med arkitekten.

Kostnaden för missionhusbygget blev 27 000 kronor. Arbetsinsatser från församlingsmedlemmar och skänkt material minskade kostnaderna, men trots detta fick församlingen ta lån för att klara kostnaderna. Viljan att bli skuldfri var stor och 1917 rapporterades att huset var skuldfritt med undantag för de självamorterande lånen, som erhållits av Hugo Tamm för biblioteksklokalernas uppförande.

Den 18 september 1904 invigdes missionshuset Betania med en stor fest där bl a styrelseledamöter från Svenska Missionsförbundet och distriktet närvarade. Som hedersgäst inbjöds även brukspatron Hugo Tamm.

Inför missionskyrkans 25-årsjubileum den 6 oktober 1929 genomfördes en renovering av interiören och då tillkom den stora fondmålningen i absiden, som föreställer Betlehem. Målningen utfördes av den lokale konstnären Nisse Jansson. Genom åren har det genomförts moderniseringar av skiftande slag. Den stora salen har dock bibehållit sin ursprungliga karaktär med undantag för en golvbeläggning som gjordes på 1950-talet. På 1960-talet putsades ytterfasaden om och de fyra hörntornen avlägsnades.

Grillby missionshus kom att bli ett av de större och mer framträdande missionshusen som uppfördes omkring sekelskiftet. Det kan liknas vid de mindre templen som byggdes i småstäderna under 1800-talets sista decennier. Missionshuset blev ett tydligt exempel på de nya möjligheter som nu stod till buds vid byggandet av stora lokaler. Här har tidens nya byggnadsteknik och byggnadsmaterial till fullo kommit till användning.

Grillby missionskyrkan, som den i dag be-

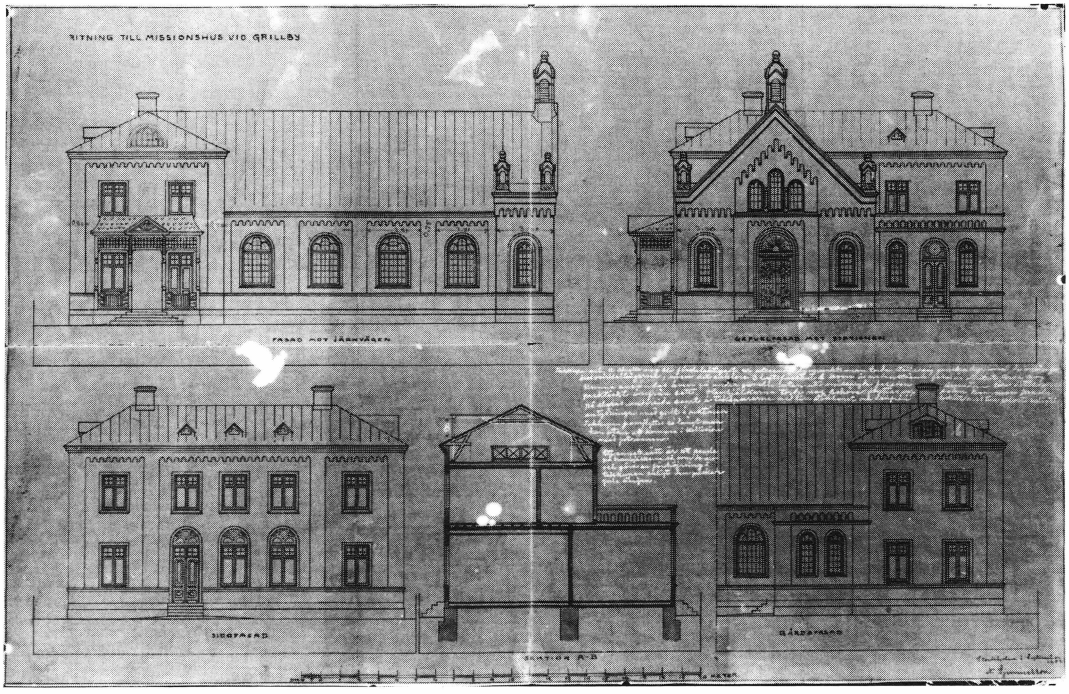

Arkitekt N. Sjunnessons fasadritning till Grillby missionshus och folkbibliotek, 1903. De båda byggnadsdelarna som skulle inrymma vitt skilda verksamheter har också fått helt skilda formspråk. Gudstjänstlokalen markeras genom höga, rundbågiga fönster och en kyrklik huvudingång med portal och torn. Från detta skiljer sig biblioteks-lokalen och bostadsdelen genom sina rektangulära tvärpostfönster och en nationalromantiskt präglad ingång med veranda. Foto Tommy Arvidson, Upplandsmuseet.

nämns, är en mycket intressant och välbevarad representant för de frikyrkolokaler som byggdes i dåtidens småstäder och snabbt växande stationsamhällen. Byggnaden består av två mot varandra vinkelställda byggnadsdelar. Den ena inrymmer gudstjänstlokalen, den stora salen, och i den andra 2 1/2-våniga delen finns förutom bostadsutrymmen för både pastor och vaktmästare den ovan nämnda biblioteksklokalen.

Grillby Folkbibliotek bestod av en biblioteksal och en boksal och verksamheten sköttes av församlingens pastor mot en årlig ersättning. På 1960-talet uppgick biblioteket i den kommunala biblioteksverksamheten. 1971 ombildades Hugo Tamms biblioteksfond till en fond för utbildning och kulturell verksamhet.

Missionshuset har plankstomme och en ljus reveterad fasad. Exteriörens nuvarande

Grillby missionsförsamling vid sitt nybyggda missionshus, Betania, omkring 1905. Observara missionshusets fria läge i utkanten av samhället. Foto K. Willmanson, Enköping.

utseende tillkom vid ovan nämnda renovering på 1960-talet. Fasaden gavs då en mer utslätad yta eftersom den ursprungliga fasaddekoren med rundbågefriser, lisener och gesimser putsades över. Huvudingången som leder in till den stora samlingssalen har anslående dubbeldörrar prydda med ornerat järnsmide. Ursprungligen fanns här ett dekoreret halvcirkelfält som gav entrén karaktären av en portal. Även denna detalj försvann vid ovan nämnda fasadöversyn. På entréfasaden finns ett fönsterarrangemang med höga trekopplade rundbågiga fönster ovanför ingången och två rundbågiga fönster på vardera sidan om ingången. Den byggnadskropp som inrymmer den stora samlingslokalen har också rundbågade höga fönster. Taket är täckt med ett sadeltak klätt med falsad plåt och det kröns av ett torn vid entrégaveln. Ursprungligen fanns det också dubbla

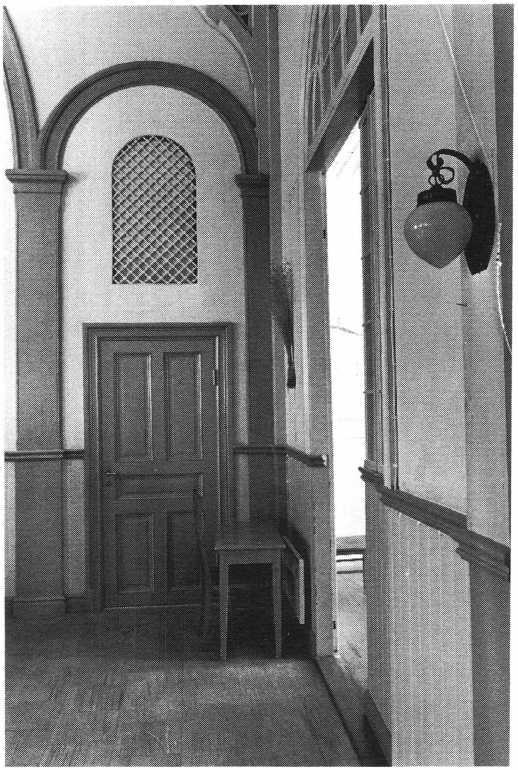

Stora samlingssalen i Grillby missionskyrka. Dörren till höger, den som står på glänt, leder till lilla salen. För att inte störa symmetrin i interiören är den sinnrikt utformad som ett blindfönster.

Lampa i stora samlingssalen i Grillby missionshus.

Foto Tommy Arvidson, Upplandsmuseet.

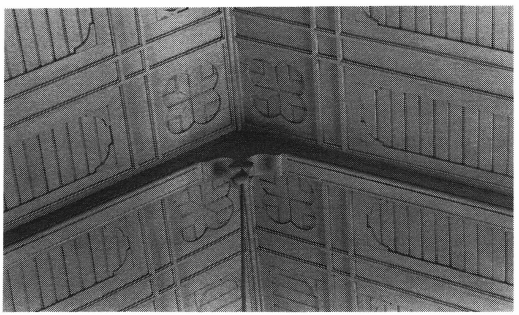

Detalj av det pärlspontpanelade innertaket med fyr passdekor i stora samlingssalen i Grillby missionshus.

torn i mindre format på hörnrisaliterna. Tornen saknade helt religiösa symboler och de har främst varit avsedda att fungera som ventilationskanaler.

Den välbevarade interiören i den stora samlingssalen är helt präglad av en för tiden typiska artikulerad panelarkitektur i nygotisk stil. Väggarna är till brösthöjd klädda med pärlspontad gulmålad panel och det höga vinkelformade taket är detaljrikt utformat med inläggningar av pärlspont och fyrpass. Längs långsidorna bärs taket upp av konsoler dekorerade med trepass. Utmed väggarna löper en fris med olika bibelcitat. I den bakre delen av salen finns en läktare med sluttande golv. Läktaren är idag igensatt för att spara på uppvärmningskostnaderna. Fondväggen domineras av en rundbågeformad absid med en målning av Betlehem, utförd 1929 av Nils Jansson, en lokal konstnär. Den halvcirkelformade estraden har ett klassicistiskt utformat räcke med en framskjutande talarstol. Den ursprungliga bänkinredningen är, på ett för frikyrkolokaler typiskt sätt, indelad i tre kvarter. Eftersom predikan var det centrala inslaget i verksamheten placerades bänkarna så att alla skulle se och höra så bra som möjligt.

De ovan beskrivna missionshusen är båda uppförda åren kring sekelskiftet 1900 och de är mycket typiska och välbevarde representanter för sin tids missionshus. Under det skedet när de byggdes präglades väckelserörelsen av en mycket intensiv byggnadsverksamheten. Behovet av ett eget missionshus var stort framför allt hos de många församlingarna som anslöt sig till Svenska Missionsförbundet. Typritningar började användas och det blev allt vanligare att arkitekter ritade de större tempelbyggena i städerna och tätorterna. Väckelserörelsens missionsföreningar hade nu utvecklats till frikyrkoförsamlingar och det blev vanligare att missionshusen exteriört gavs en mer kyrklig prägel med detaljer som torn, takryttare, höga takfall, och spetsbågiga eller rundbågiga fönster. Däremot karaktäriserades interiören fortfarande av likheter med profana hörsalar. Läktararrangemangen och den centralt placerade estraden med en framhävd talarstol visade att lokalens främsta uppgift var att fungera som predikolokal. Här skulle församlingsmedlemmarna känna gemenskap och uppleva det talade ordet. Altare fanns inte. Det var vanligt att ett bord togs fram vid nattvardsgången. Det enda i interiören som antydde att det var en lokal för religiösa aktiviteter är bibelcitat som fanns längs väggarna eller i fonden.

Planlösningarna och utformningen av missionshusen följde fortfarande den byggnadstradition som hade sin grund i den engelska arkitekturtraditionen som introducerades i Sveriges första väckelselokal, Engelska kapellet, som byggdes i Stockholm 1840. När missionshuset i Uppsala byggdes på 1870-talet fördes denna byggnadstradition vidare eftersom detta missionshus kom att tjäna som inspirationskälla för många av de övriga missionshusen som byggdes runt om i de uppländska bygderna.

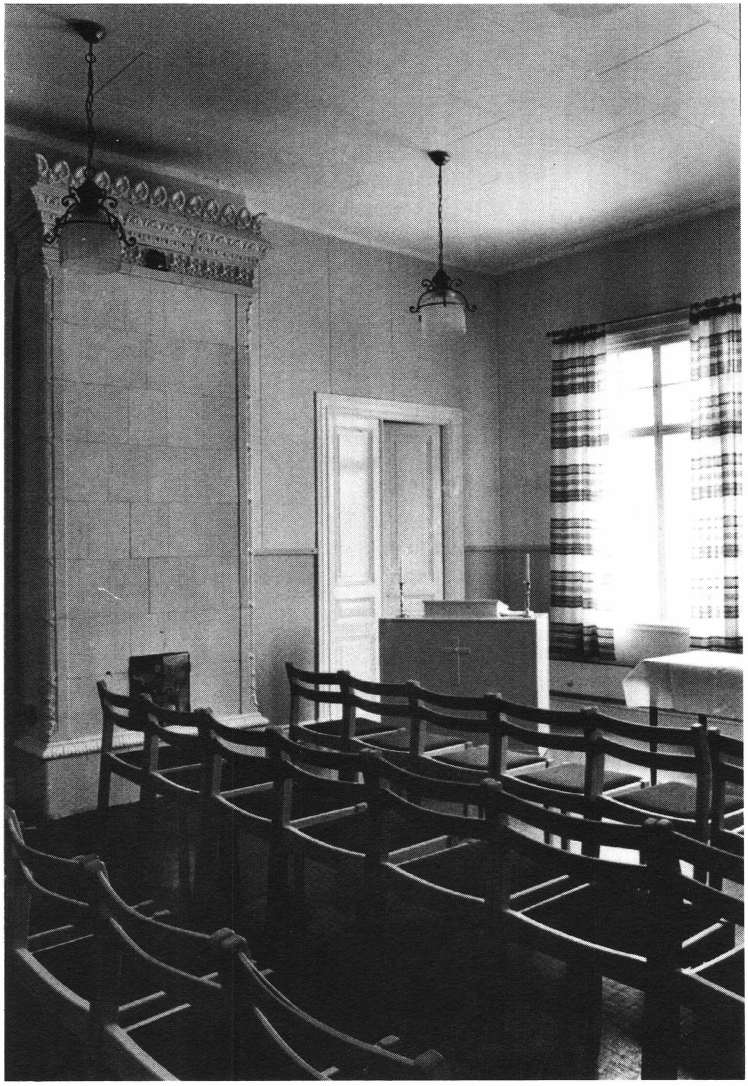

På initiativ av brukspatron Hugo Tamm på Fånö inrymdes redan från början ett bibliotek i Grillby missionshus. Biblioteksverksamheten drevs fram till 1960-talet då det uppgick i det kommunala biblioteket. Här ses den ursprungliga läsesalen, som idag utnyttjas som församlingssal och gudstjänstrum. Dörren t h om kakelugnen leder in till det s k bokrummet. Foto Tommy Arvidson, Upplandsmuseet.

Källor och litteratur

Otryckta källor

Borgenkyrkans arkiv, Tierp:
Mehedeby missionsförsamlings arkivalier;
Församlingsprotokoll 1880–1958
Kassaböcker 1902–1926
Medlemsmatrikel 1881–1949
Jubileumsberättelser
Gåvobrev. Lagfartshandlingar. 1902–1903

Grillby missionsförsamlings arkiv, Grillby:
Församlingsprotkoll 1886–1979
Styrelseprotokoll 1905–1930
Revisionsberättelser 1905–1943
Årsberättelser/jubileumsberättelser
Gåvobrev 1903
Byggnadsritningar – exteriörritningar 1903
Stadgar för Hugo Tamms donationsfond 1971.
Fotografier

Upplandsmuseets arkiv, Uppsala:
Inventering av folkrörelsebyggnader i Uppsala län utförd av Upplandsmuseet 1983–1986
Folkrörelsebyggnader i Uppsala län. Väckelserörelsens lokaler. (Koncept). Tuula Autio.
Tidningsartiklar ur Upsala Nya Tidning och Enköpings-Posten

Holmblad, Inger-Britt E A Hedins förslagsritningar till bönehus. Stenc. 80-poängsuppsats i konstvetenskap. Stockholms universitet 1983.

Litteratur

Almqvist, T., Johansson, H. & Simonsson,L. Vad folket byggde. Stockholm 1976.
Den svenska historien. Industri och folkrörelser 1866–1920. Stockholm 1968.
Från bönehus till kyrka i uppländska bygder. Falköping 1988.
Hedin, Erik Alfred, Förslagsritningar till bönehusbyggnader jämte beskrivning och materialförslag på uppdrag af Svenska Missionsförbundets styrelse upprättade av E.H. Gävle 1892.
Lindahl, Göran, Högkyrkligt, lågkyrkligt, frikyrkligt i svensk arkitektur. Malung 1955.
Minnesskrift till Mehede missionsförsamlings femtioårsminne. 1880-1930. Tierp 1930.
Paulsson, Gregor, Svensk stad II. Lund 1950.
Tierp en sockenbeskrivning. Östervåla 1975.

Tuula Autio är 1:e antikvarie och chef för avdelningen för utställningar och undervisning på Upplandsmuseet.